

**Министерство образования Республики Саха (Якутия)
Муниципальное Бюджетное Дошкольное образовательное учреждение
Саккырырский Детский сад «Хаарчаана»**

**Көмө тэриллэри туттан оҕолор дорҕоону чуолкайдык
сангаралларын, сатаан истэр дьобурдарын, ситимнээх сананы
сайыннарыы.**

**Үрдүк категориялаах иитээччи
Старостина Ирина Афанасьевна**

Баатаҕай-Алыыта бөһ.

Үлэ сыала: 1) Доржоону чуолкайдык сангарарга , ситимнээх санганы сайыннарарга оџолору кытары эбии дьарыктаныы;

2)Доржоон артикуляциятын чингэтии;

3) Тылларын саппааһын байытыы;

4) Ситимнээх санганы салгыы сайыннарыы;

5)Сангарар аппарат былчыннарын салгыы сайыннарыы;

6)Тарбах былчыннарын салгыы эрчийии;

7)Оџолору үөрэтэргэ, болџомтолорун тардар элбэх көрдөрөр-үөрэтэр тэриллэри оностуу.

Үлэ актуальнаһа :Оџолор компьютер, планшет, телевизор, телефон дьайыытыттан сибээстээн сангарар саналара мөлтөөн иһэрэ бэлиэтэнэр.

Сылын ахсын мөлтөхтүк сангарар оџо ахсаана эбиллэн иһэр. 2017-2018 үөрэх дьылыгар 21 оџону тутан үлэлээлиибин . Бу оџолортон 10 оџото доржооннору сыһа сангаралларын кэтээн көрөн , эбии дьарыктанарга быһаарынан «Үрүйэчээн» диэн ааттаах куруһуогу тэринэн үлэлии сылдьабын , тоџо диэтэххэ анал дьарык нэдиэлэбэ биирдэ эрэ буолар. Куруһуокпун ыйдарынан аттаран, былаан оностон ыйга иккитэ ытабын.

Чинчийии предметэ: Оџолор чуолкайдык сангаралларын көџүлүүр усулуобуйаларын тэрийии (көрдөрөр-үөрэтэр тэриллэри оностуу, эбээн норуотун культуратын, үгэһин тэриллэрин эмиэ киллэрии), араас остуоруйалар, кэпсээннэр, хоһоонноох дидактическай оонньуулар нөнүө оџолор чуолкайдык, сибээстээхтик сангаралларын салгыы сайыннарыы.

Гипотеза: Оџолор ситимнээх сангаларын анал дидактическай оонньуулар, остуоруйалар, хоһооннор, остуол театрдарын нөнүө сайыннарыахха сөп.

Оџо сангатын сайыннарыы төрүттэниитэ уонна сайдыыта.

Сага сайдыыта былыр-былыргаттан ис-тас дойдулар улууканнаах дьоннорун болџомтолорун тардан үөрэтиллибит уонна үөрэтиллэр биир боччумнаах боппуруоһунан буолар.

Өссө былыргы грек омук философтара Платон, Аристотель, Сократ, Рим педагога Квинтилиан оџо сангатын сайыннарыы наадатын этэн, араас сүбэлэри биэрбиттэрэ. Научнай педагогиканы төрүттэбит чех педагога Ян Амос Коменская(1592-1672) «Материнская школа», « О заботливом

воспитании юношества в первые 6 лет» диэн үлэтигэр оҕо алтатыгар дылы сайдыытын уратыларын учуоттаан сананы сайыннарыыга элбэх сүбэни киллэрбит. Ол курдук, кини оҕо үһүгэр диэри дорҕооннору чуолкайдык санарытыгар, кэлин тылы байытыыга улахан суолта биэрэн, итиннэхэ уусуран айымньыны киэнник туһанарга көрдөрүллэр-туттуллар тэриллэригэр, матырыйаалын сыыйа уустугурдан утумнаахтык киллэрэргэ улахан болҕомтону уурар. Кэлин, кини итинник сүрүн салайтарар санаалара оҕону латинскай тылга үөрэтии «Мир чувствительных вещей в картинках», «Открытая дверь языков» диэн кинигэлэри таһаарыыга биир сүрүн тирэбинэн буолбуттара.

Онтон немец педагога Фридрих Фребель (1782-1852) оскуола иннинээҕи саастаах оҕолору обществоҕа иитиини төрүттээбитэ. Ол курдук «Детский сад» диэн ааттаах бастакы ийэлэргэ көмөлөөх иитэр тэрилтэни 1840 сыллаахха тэрийбитэ. Кини сана сайдыытын кэтээн көрүүлэрин уонна оонньуулары кытта ыкса сибээстээбитэ.

Италия педагога Мария Мантессори (1870-1952) оҕону көңүл иитииньымата Аан дойдуга киэнник биллэн тарҕаммыта. Кини туруорар сүрүн соруктара: оҕо былчыннарын, мэйиитин, санатын сайыннарыы (санаҕа көстөр итэҕэстэри туоратыы, грамотаҕа үөрэтии). Оҕо санатын сайдыытыгар Мантессори ньыматын биир үчүгэй өрүтүнэн оҕо араас матырыйааллары тутан-хабан, сылыктаан, боруобалаан эт-хаан өртүнэн ылыныыта буолар. Билинни олоххо Мантессори ньыматын сэнээри, үөрэтии, боруобалаан холонон көрүү ыытыллар.

К.Д Ушинскай оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах оҕолору үөрэтии методикатын наука быһыытынан төрүттээбит педагогунан буолар. Ол курдук, кини оҕону оскуолаҕа кириэн иннинэ үөрэтэн бэлэмнээһин наадалаабын дакаастаабыта, оҕо уйулҕатын сайдыытын уратыларын учуоттаан көрдөрөн үөрэтиигэ болҕомтотун уурбута. К.Д. Ушинскай эрчиллиилэрэ, айымньылары аныгы олоххо оҕону кытта үлэҕэ эмиэ киэнник туһаныллар.

Е.И. Тихеева ис уонна тас дойдулар биллиилээх педагогтарын үлэлэрин кыра оҕолору иитэр тэрилтэлэр опыттарын уонна бэйэтин тустаах педагогическай үлэтин айымньылаахтык туһанан методическай теориялары онорорго көхтөөхтүк кыттыбыта.

Сананы сайыннарыы методикатын сайдыытыгар олук уурсубут биир биллэр-көстөр педагогунан Е.А. Флерина буолар.

И.И. Каратаев сахалартан бастакынан сахалыы үлэлиир кыра оҕону иити-үөрэтии тэрилтэлэригэр сананы сайыннарыы методикатыгар

үлэлэспитэ, бэйэтин биир боччумнаах кылаатын киллэрбитэ. Ол курдук 1982 сыллаахха «Детсад оскуолаҕа киирэр оҕолору бэлэмниир группатыгар төрөөбүт тылы сайыннарыы» программатын. 1984 с «Оҕону чуолкайдык санарарга үөрэтии уонна грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһин» диэн үөрэтии методическай пособиетын таһаарбыта. Ити программанан сахалыы үлэлиир детсад барыта күн бүгүнүгэр диэри үлэлиир.

Биэс саастаах оҕолору дорҕоону чуолкайдык санарарга үөрэтии, сибээстээх сананы сайыннараарга үлэ уратылары.

Оҕо оскуолаҕа кииринэн иннинээҕи сылларыгар саната-ингэтэ чуолкайданара кини уопсай тыл-өс өттүнэн сайдыытын таһымыттан быһаччы тутулуктаах. Онуоха диэри дорҕоонноох хоһооннор, чабырҕахтар ордук туһалаахтар. Хоһоон, чабырҕах сүрүн анала санарар органнар хамсааһыннарын эрчийии, уос уонна тыл былчыннара имигэстик хамсыылларын ситиһэргэ көмөлөһүү буолар. Биэс саастаах оҕо тылын саппааһа аҕыйах, этиилэрин ис хоһооно даҕаны тыллары бэйэ-бэйэлэрин кытта булкуйара, биир дорҕоонунан солбуйара үгүс буолар.

Оҕо санатын уратылары сир аайы араас, биэс саастаах саха оҕото үксүгэр манньк уратылардаах:

- 1) Уһун аһаҕас дорҕоону кылгатын санарар(сибиинньэ-ыбинньэ, курусса, чычаах).
- 2) Аһаҕас дорҕооннору араастаан дьүөрэлиир(кууруссэлэр-кууруссалар, ьуолбытын-суолбутун).
- 3) Биир бүтэй дорҕоону атын бүтэй дорҕоонунан солбуйар(дураах-туһаах, тураах, бөлбөлүүт-бөрбөлүүт).
- 4) Бүтэй дорҕоон сэргэстэһиитин симэлитэр(оҕуссуу-оҕурсуу,пликка-плитка,таххыбыт-тахсыбыт).
- 5) Нууччалыы тыллары сахалыы санарар(орбуус-арбуз, йаблика-яблоко,унту-унты).
- 6) Нууччалыы тыллары сыһалаахтык санарар.

Итэҕэһи көннөрөр уустук, үгүс дьаныардаах үлэ түмүгэр ситиһиллэр. А.И.Максаков оҕо бу сааһыгар биир эмит дорҕоону сатаан эппэт буоллаҕына, ол иитэр үлэҕэ улаханньк мэхэйдиирин бэлиэтиир.

Биэстээх оҕо аһаҕас дорҕоону соҕотохтуу , бүтэй дорҕоону сүһүөх, тыл састаабыгар киллэрэн чуолкайдык санарыыны чингэтии үлэ сылы быһа барар, анал дьарыктаныы уонна дьарыктаныы тас

өттүгэр(куруһуок) даҕаны ситимнээх сананы сайыннарыыны кытта тэннэ дьүөрэлээн ытыллар.

Мань сэргэ истэр, санарар, тыынар органнар үлэлэрин тупсарар, куолаһы үрдэтэр- намтатар, улаханлык санарарга үөрэтэр эрчиллиилэри сөптөөх түгэннэ куруутун хатылыыр наадалаах. Бу сааһыгар оҕо 3-5 тылы биир тыынынан этэр кыахтаах. Тыынар органнар сайдалларыгар « мас хайытар», « насостаан эрэр», курдук гимнастическай эрчиллиилэр, кумааһыттан оноһуллубут лыахтары, чыычаахтары, хаардары көтүтүү, шары үрүү уо. д. а. туһалаахтар.

Сорох чинчийээччилэр оҕону бу сааһыгар сибигинэйэн эбэтэр сана таһаарбакка искэ ботугуруурга үөрэтэр наадатын ыйаллар.Ол курдук хоһоону, этиини, чабырҕабы сибигинэйэн, ботугураан санарыы уос, тыл былчыннарын ордук үчүгэйдик сайынналар, ол оҕо ыраастык, чуолкайдык санарар кыаһын улаатынналар.

Куолаһы хайа баҕарар сатаан улаатынналарга, куччатарга холобур манлык үөрэтэллэр: хоһоону оҕо бастаан оонньоурга(куобахха, эһэ Миискэбэ, Чебурашкаба) ааҕар, кыратык кулгааҕар сибигинэйэн. Онтон оҕолорго арыый улаханлык этэр, тihэбэр хос муннугар ыраах турар , бары истэллэрин курдук доргуччу ааҕар. Биэс сааһыгар оҕо маарыннаһар дорҕооннору арааран истэргэ уонна санарарга үөрэтии сүрүн сорук быһыытынан ытыллар. Оҕолор сорох маарыннаһар дорҕоонору этэллэригэр сиэркилэбэ көрөн олорон уостара, тиистэрэ, тыллара хайдах балаһыанньалааһын кэтээн көрөллөр, ону иитээччи кылгастык быһаарар. Оҕолор бу саастарыгар дорҕоону соҕотохтуу буолбакка, сүһүөх састаабыгар арааран истэн этэ үөрэнэллэр.

Дорҕоону арааран истэр үөрүйэби сайынналарга манлык сатабыллары ингэрэллэр:

- Тылга чопчу дорҕоон баарын-суоһун өйдөөн истии;

-Хас да тылтан наадалаах доржоон баар тылларын истэн били;

-Икки тылтан маарыннаһар доржооннору арааран истии;

-Тыл хас доржооннообун сатаан арааран истии;

-Доржоон тыл хайа өртүгэр саспытын таба быһаарыы(иннигэр, ортотугар, кэннигэр);

-Уос, аях хамсааһынынан иитээччи ханнык доржоону сангарарын таба быһаарыы.

Ожо чуолкайа суох сангарар биричинэтэ икки суоллаах:

-Сангарар аппарата сайда илигиттэн;

-Сангарар аппарата төрүөбүттэн туох эрэ итэбэстээбиттэн, эбэтэр ыарахан ыарыыттан нервнэй систиэмэтэ эмсэбэлээбиттэн.

Биһиги сүннүүнэн сангарар аппарата ситэ сайда илигиттэн чуолкайдык сангарбат оҕолору үөрэтиинэн дьарыктанабыт, үлэлэһэбит.

Чуолаан манньк түөрт көрүгнээх үлэ ыытыллар:

- 1) Саха тылын бары доржооннорун уонна нууччаттан кирири доржооннору арааран истэргэ уонна үчүгэйдик сангарарга үөрэтии;
- 2) Тыллары, этиилэри сөпкө чуолкайдык сангарарга эрчийии(үчүгэйдикцияны сайыннарыы);
- 3) Ожо сангарарыгар тыынын үчүгэйдик ыларын ситиһии;
- 4) Кими кытта, ханна, туох туһунан кэпсэтэриттэн көрөн куолаһын уларытыннаран-кыччатан, сонотон-синньэтэн, түргэнник-бытааннык сангарар буоларга бэлэмнээһин.

Сангарар сана ити өрүттэрин барытын болжойон, бири да умнууга хаалларбакка үөрэттэххэ эрэ оҕолор чахчы үчүгэйдик , чуолкайдык, хоһоонноохтук сангаралларын ситиһиэххэ сөп. Бу үлэ сананы чуордук истэр дьобуру уонна сангарар аппарат үлэтин сайыннарыыттан саҕаланар. Биллэрин курдук , үчүгэйдик истэр ожо чуолкайдык сангарарга кэбэбэстик үөрэнэр. Онон аанһа истибэт ожо олус эрэдэнэр, кини киһи санатын хайаан үксүн өйдөөбөт. Ол иһин туора сананы ыраналаан, болжойон истэргэ үөрэнэр, истэр орган үлэтин тупсарар эрчилииһэр суолталара улахан.

Сангарар органнар былчыннара кыайан сайдыбатах ожо эмиэ чуолкайдык сангарар кыаба суох. Бу былчыннарга анаан эрчилииһэри ыытыллыахтаах. Оччоҕо сангарар органнар хамсанылары-имсэниилэрэ улам күүһүрэр.

Хайа баҗарар балаһыанһаны ылыналлар. Оҗо сангарар органнара төһөнөн имигэс да, соччонон уустук этиллиилээх дорҗооннору, тыллары, этиилэри эрдэ сатаан чуолкайдык сангара үөрэнэр.

Иитээччи тыла оҗолорго холобур. Оҗо чуолкайдык сангара үөрэнэригэр тулалыыр дьонун санатын үчүгэй өртүн эрэ буолбакка, итэҗэһи кытта үтүктэр. Туох ханнык иннинэ киниэхэ иитээччи тыла холобур буолар. Онон иитээччи сангарар тыла сыһата суох чуолкай, сыыс тыла суох , ыраас буолуохтаах.

Үөрэтии сүнньэ- оонһуу. Оҗо саастаах тус бэйэтэ дьарыктанар дьоҗура ситэ сайда илик. Кини биир үлэни өр тулуйан-тэһийэн онгорбот, предмети үксүгэр көрдөҗүнэ өйдүүр, биир суолу атыны кытта сибээстээбэт. Онон кини оонһуу анардаах эрчиллиилэри уонна дидактической оонһуулары ордук кэрэхсиир. Кыра оҗону оонһуунан үөрэтии идеята билигин бириэмэҗэ киэн биһирэбили ылар. Холобур, А.А.Алхазисвили суруйарынан, оҗо саадыгар үөрэтии көрүнэ улахан суолталаах.

Оскуолаҗа кириэн иннинээҗи саастаах оҗо сүрүн дьарыга –оонһуу. Онон тылы үөрэтэргэ оонһуу оҗону кэрэхсэтэр, сэргэхситэр эрэ туһуттан киллэриллибэт, үөрэтэр-биллэрэр соруктары ситиһэр сыаллаах туттуллар.

Хас биирдии оҗо оскуолаҗа киирэригэр билиилээх-көрүүлээх, тобуллаҗас толкуйдаах, тыла-өһө сайдыбыт , хомоҗой тыллаах буолара ирдэнэр. Оҗо киэн билиилээх буолара саната сайдытыттан тутулуктаах. Оҗо чуолкайдык сангарыан инниттэн сангарар аппаратыгар уонна тарбахтарыгар ситимнээх уонна былааннаах үлэни ытыахха наада. Оҗо дорҗоону таба сангаран этиини таба онорон, суруйууга бастакы добулу ылар, төрөөбүт тыл сүмэтин ингэринэр. Ол иһин иитээччилэр хас биирдии оҗо тыла сайдытын мөлтөҗөр традиционнай ньымаларга олоҗуран уонна оҗо айылҗаттан сайдытын учуоттаан Т.А. Волкова, Т.Б.Филичева, М.Ф.Фомичева уо.д.а. үөрэхтэригэр тирэҗирэн үлэни ытыабыт:

- 1). Дорҗоону чуолкайдык сангары;
- 2). Ситимнээх санганы сайыннары;
- 3). Этии тутулларын кытта билсии;
- 4). Грамотаҗа үөрэтии.

Сибээстээх санганы сайыннарга уонна дорҗоону чуолкайдык сангарга үөрэтии үлэ былаана.

